

JANUSZ KRÓLIKOWSKI

UPJPII, Tarnów

ORCID: 0000-0003-3929-6008

Eucharystia i Trójca Święta. Aspekt liturgiczny

The Eucharist and Trinity. Liturgical Aspect

„Bóg objawia równocześnie swą troistość i swą eucharystię”.

Hans Urs von Balthasar¹

Abstract

Christian faith is based on the mystery of the Holy Trinity which, therefore, plays an indispensable role in the understanding of the particular truths of faith. This statement refers also to the Eucharist. The New Testament, and especially the Gospel of John, conveys an explicit depiction of the links between the Holy Trinity and the Eucharist. The New Testament tradition has found its continuation in theology, and it has been predominantly seen in the Eucharistic Prayers. This paper highlights certain Trinitarian aspects of the mystery of the Eucharist, in order to point out further possibilities both for deepening the understanding of this mystery and for more integral incorporation of it into faith and Christian experience.

Keywords: Eucharist, Holy Trinity, Eucharistic Prayer, Epiclesis, Doxology.

Abstrakt

Wiara chrześcijańska opiera się na tajemnicy Trójcy Świętej, dlatego stanowi ona także niezastąpione światło dla odpowiedniego rozumienia poszczególnych prawd wiary. Dotyczy to

---

¹ Hans Urs von Balthasar. 1976. *Duch chrześcijański*. Tłum. Zofia Włodkova. Paris: Éditions du Dialogue, 63.

także Eucharystii. Nowy Testament, zwłaszcza Ewangelia św. Jana, bardzo jasno ukazuje więzi zachodzące między Trójcą Świętą i Eucharystią. Tradycja nowotestamentowa znalazła swoje przedłużenie w teologii, a w najwyższym stopniu jest ona obecna w modlitwach eucharystycznych. W artykule zostają wydobyte niektóre aspekty trynitarne tajemnicy Eucharystii, aby wskazać na dalsze możliwości pogłębienia tej tajemnicy oraz bardziej integralnego włączenia jej w wiarę i doświadczenie chrześcijańskie.

Słowa kluczowe: Eucharystia, Trójca Święta, modlitwa eucharystyczna, epikleza, dokso-logia.

Tajemnice wiary chrześcijańskiej zawsze znajdują najpełniejsze wyjaśnienie i najbardziej właściwy sens w świetle pierwotnej i podstawowej tajemnicy wiary, którą jest tajemnica Trójcy Przenajświętszej – trzech osób Bożych w jedności natury. Klasyczne zasady teologiczne podkreślają, że tajemnica trynitarne stanowi najbardziej odpowiednie kryterium interpretacyjne poszczególnych prawd wiary oraz zasadę weryfikacji krytycznej osiągniętych w teologii rezultatów. Eucharystia nie stanowi w tym zakresie żadnego wyjątku, gdyż w świetle Trójcy Świętej zyskuje ona pełne odniesienia religijne i duchowe oraz nabiera właściwego znaczenia w życiu Kościoła i poszczególnych wierzących. Nawet jeśli Eucharystia jawi się przede wszystkim i niejako pierwotnie jako tajemnica chrystologiczna, a nie trynitarne, to nie ulega wątpliwości, że możemy dostrzec jej bogactwa teologiczne i egzystencjalne, gdy zostanie ona spójnie i całościowo usytuowana w perspektywie tajemnicy trynitarnej². Więzy Trójcy Świętej i Eucharystii nie wynikają z jakiegoś pietyzmu czy arbitralnych założeń, ale zakorzeniają się w objawieniu biblijnym oraz utrwalają się w teologii kościelnej, która dokonała usystematyzowania i pogłębienia danych biblijnych, a w końcu znajdują one żywy i rozległy wyraz w liturgii Kościoła, który w niej przeżywa i wyraża swoją wiarę oraz wprowadza w nią wierzących. W sensie szerszym można w tym miejscu powiedzieć, że w ogóle „teologia liturgii jest teologią Trójcy Świętej”³.

W wiecznym biegu życia, które rodzi się z Trójcy i w Niej się historycznie wypełnia, w ramach ekonomii sakramentalnej, która urzeczywistnia jego właściwe przekazywanie wierzącym, na obecnym, eklezjalnym etapie dziejów zbawienia

² Nadal warta uwagi jest klasyczna praca na ten temat: Marie-Vincent Bernadot. 1949. *Od Eucharystii do Trójcy Przenajświętszej*. Tłum. M. Pia Czaplińska. Kielce: Verbum (*De l'Eucharistie à la Trinité*, Paris: Cerf 1919).

³ Por. Edward J. Kilmartin. 1988. *Christian Liturgy: Theology and Practice. I. Systematic Theology of Liturgy*. Kansas City: Sheed & Ward, 100–123.

Eucharystia jest punktem kulminacyjnym samoudzielania się Boga pragnącego zbawienia człowieka (por. 1 Tm 2,3). Jest ona sakramentem komunii z Trójcą w Jezusie Chrystusie. Za pośrednictwem Eucharystii dokonuje się radykalny „zwrot” w ekonomii zbawczej. Jak wypływa ona z Trójcy, tak w ciągu wieków do Trójcy stale powraca. Jest ona darem Ojca, zbawczą obecnością Syna i uświęcającym wylaniem Ducha Świętego. Ludzkość, zjednoczona z Chrystusem w ofierze eucharystycznej i uświęcona przez Ducha, powraca do Ojca i jednoczy się w życiu trynitarnym.

Sobór Watykański II w dekrecie *Unitatis redintegratio* wyraził syntetycznie wszystkie te idee biblijne i teologiczne, ukierunkowując tym samym trynitarnie współczesną teologię Eucharystii. Czytamy więc w tym dekrecie, że przez Eucharystię „wierni połączeni z biskupem, mając dostęp do Boga Ojca przez Syna, Słowo wcielone, umęczone i uwielbione, w szczodrośliwości Ducha Świętego dostępują zjednoczenia z Trójcą Przenajświętszą, stawszy się «uczestnikami Bożej natury» (2 P 1,4)” (nr 15). Niestety, ta uniwersalistyczna perspektywa teologiczna w spojrzeniu na Eucharystię nie została jeszcze wystarczająco zauważona i nie została w jakimś szerszym stopniu wprowadzona do odnowionej doktryny eucharystycznej. Z tej racji zamierzamy w tym miejscu zwrócić uwagę na to ważne zagadnienie, którego pogłębienie może przyczynić się do ożywienia zarówno teologii, jak i celebracji eucharystycznej, a zwłaszcza do zintegrowania Eucharystii z chrześcijańskim wyznaniem wiary, by ukazać wzajemne więzi zachodzące między Eucharystią i całością wiary chrześcijańskiej, a tym samym jeszcze lepiej wydobyć jej centralne miejsce w życiu Kościoła, zgodnie z nauczaniem II Soboru Watykańskiego, a pośrednio także w teologii.

1. Eucharystia i Trójca Święta w świetle Nowego Testamentu

Stopniowe objawienie Trójcy Świętej, szeroko ukazane w Ewangelii św. Jana, zarysowuje bardzo wyraźnie podstawowy schemat trynitarny wiary chrześcijańskiej⁴, na który nakłada się następnie, niemal równoległe z nim rozwijający się w tej Ewangelii, schemat eucharystyczny, który w końcu stanie się objawieniem tajemnicy Eucharystii. Na pewno ten fakt zasługuje na szerszą uwagę w ramach teologii eucharystycznej.

---

⁴ Por. Giuseppe Ferraro. 1996. *Il Paraclito, Cristo, il Padre nel quarto Vangelo*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

Mowa o chlebie życia w Ewangelii św. Jana (6,26-71) rozwija się w taki sposób, że stopniowo zostaje ukazany jej pierwszorzędny cel, którym jest Eucharystia ukazana na tle wielkich wydarzeń z dziejów zbawienia⁵. Mowa Jezusa ma charakter równocześnie historyczny i teologiczny, uwzględnia słowa Chrystusa i osobiste przemyślenia ucznia, przywołuje wielkie idee teologiczne jego Ewangelii, a zwłaszcza te, które wyraźnie pojawiły się w prologu. Wszystkie one niejako łączą się w tajemnicy Eucharystii, jawiącej się w ten sposób jako przedłużenie wcielenia i jego zwieńczenie.

U początku procesu zbawczego, który wypełnia się w Eucharystii, jest Bóg Ojciec, dający wierzącym prawdziwy chleb życia: „Ojciec mój daje wam prawdziwy chleb z nieba” (J 6,32). Ojciec przybliży do rozumienia tej tajemnicy, prowadząc do niej wewnątrznie wiernych: „Nikt nie może przyjść do Mnie, jeśli go nie pociągnie Ojciec, który Mnie posłał” (J 6,44). W końcu to Ojciec udziela wierzącym jedyne życie trynitarnie przez Chrystusa, który sam staje się dla wierzących chlebem życia: „Jak Mnie posłał żyjący Ojciec, a Ja żyję przez Ojca, tak i ten, kto Mnie spożywa, będzie żył przeze Mnie” (J 6,57).

Rola Ojca w Eucharystii jawi się jako pierwotna, a także stała i ostateczna. Chleb życia pochodzi od Ojca, jest Jego darem, w którym udziela On swoje boskie i wieczne życie wierzącym, wychodząc im naprzeciw w swoim Jednorodzonemu Synu. Mamy tutaj niewątpliwie skonkretyzowane pierwszeństwo Ojca, na które została już zwrócona uwaga w prologu Janowym, w którym Słowo-Syn, wchodząc w świat, ukazuje się jako wieczne „odbicie” Ojca, będąc Jego wiecznym „Naprzeciw”: „A Słowo było u Boga” (J 1,1). Wieczne Słowo od Ojca otrzymuje wszystko i przez Nie to, co jest w Ojcu, na mocy łaskawości Bożej staje się udziałem ludzi. Chleb życia stanowi szczególną konkretyzację tego faktu, ukazując, że spełnia się ona w relacji do każdego wierzącego przez spożywanie tego chleba.

Chlebem życia jest sam Chrystus. Św. Jan wyraża ten fakt w sposób nadzwyczajnie realistyczny: „Ja jestem chlebem życia. (...) Ja jestem chlebem żywym, który zstąpił z nieba (...). Chlebem, który Ja dam, jest moje ciało, wydane za życie świata” (J 6,48.51). Dopełnienie tych wypowiedzi z Ewangelii Janowej stanowią słowa ustanowienia Eucharystii przekazane przez Ewangelie synoptyczne: „To jest Ciało moje, które za was będzie wydane” (Łk 22,19); „Ten kielich to Nowe Przymierze we Krwi mojej, która za was będzie wylana” (Łk 22,20).

Słowa „ciało” i „krew” w języku biblijnym Starego Testamentu, do których jednoznacznie nawiązuje św. Jan, wskazują na żywą i działającą rzeczywistość,

⁵ Por. Heinrich Schlier. 1971. *La fine del tempo*. Brescia: Paideia, 115–139; Stanisław Mędała. 2001. *Chrystologia Ewangelii św. Jana*. Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy, 319–323; Xavier Léon-Dufour. 2006. *Il Pane della vita*. Bologna: EDB, 97–110.

czyli służą określeniu pełnego człowieka⁶. Słowa Chrystusa bardzo wyraźnie odzwierciedlają ten specyficzny język: chlebem żywym jest On sam – Jego osoba. Objawienie właściwej treści tajemnicy eucharystycznej streszcza się w Jego bosko-ludzkim „Ja”: „Kto Mnie spożywa, będzie żył przeze Mnie” (J 6,57).

Darem Ojca jest więc Jego Syn, ale pozostający w ścisłej łączności z pełnią tajemnic zbawczych urzeczywistnionych w Jego człowieczeństwie i przez Jego człowieczeństwo. Eucharystia przedłuża sakramentalnie tajemnicę Słowa Wcielonego, a dokonuje tego, sytuując się w takiej samej perspektywie zbawczej, jak została zastosowana do wyrażenia tajemnicy wcielenia⁷. Ponadto czyni to w oparciu o taki sam realizm, jaki został zastosowany do wyrażenia tajemnicy „Słowa, które stało się ciałem” (J 1,14). Jak Słowo stało się ciałem, tak teraz w tym samym ciele staje się pokarmem dla człowieka. Chrystus ofiaruje się wierzącym w akcie swojego ofiarniczego wydania się, symbolizowanego przez łamany chleb i przez przelewaną krew, opisywanego i wyjaśnianego przez Jego słowa. Zostaje ono utrwalone w pamiętce, którą z woli Chrystusa stale „czyni” Kościół (por. Łk 22,19), uobecniając w czasie i przestrzeni jedyny, definitywny i wieczny gest ofiarnej miłości Chrystusa. Obecność eucharystyczna jest jednak obecnością paschalną, to znaczy obecnością Zmartwychwstałego Pana, który uobecnia się pośród swoich wiernych jako Kapłan, który „przeszedł przez niebiosy” (Hbr 4,14), zasiada przy stole ze swoimi wiernymi, jak po zmartwychwstaniu zasiadł do posiłku ze swymi uczniami, ze swoim człowieczeństwem noszącym ślady męki i chwały, z chwalebnyymi znakami swego zwycięstwa i obecności działającego w nim Ducha Świętego.

Jeśli darem Ojca jest sam Jezus Chrystus, to komunია z Jego człowieczeństwem napelnia wiernych Jego Duchem. Odniesienia biblijne do daru Ducha są w tym przypadku wprawdzie nieliczne, ale pewne, dlatego też wystarczają do sformułowania doktryny eucharystycznej bardziej otwartej na Ducha Świętego. W mowie eucharystycznej Jezus stwierdza: „To Duch daje życie, ciało na nic się nie zda” (J 6,63). Sens tej wypowiedzi jest następujący: Duch, który napelnia chwalebne człowieczeństwo Chrystusa, uzdalnia Jego ciało do przekazywania życia Bożego. W tym zwartym stwierdzeniu odzwierciedla się cała teologia Janowa dotycząca wylania Ducha przez człowieczeństwo Chrystusa, pozostająca w ścisłej łączności z tradycją synoptyczną i z teologią św. Pawła. Także słowa ustanowienia Eucharystii odnoszą się pośrednio do daru Ducha. Eucharystia jest Krwią Przymierza,

⁶ Por. Hans W. Wolff. 1993. *Antropologia dell'Antico Testamento*. Brescia: Queriniana, 40–47.

⁷ Szerokie ujęcie tego zagadnienia w: Paul-Laurent Carle. 1981. *Le sacrifice de la Nouvelle Alliance. Consubstantiel et transsubstantiation. De l'Incarnation à l'Eucharistie*. Bordeaux: Taffard.

która pieczętuje nowe relacje między Bogiem i ludźmi, a istotnym darem Nowego Przymierza, zapowiedzianego przez proroków i spełniającego się historycznie w Eucharystii, jest wylanie Ducha w sercach wierzących (por. Jr 31,31-33; Ez 36,25-27)⁸.

Ta sama idea jest obecna w nauczaniu św. Pawła, który ukazuje Eucharystię jako sakrament – znak i przyczynę – jedności kościelnej (por. 1 Kor 10,17)⁹. Tylko Duch Chrystusa może urzeczywistnić właściwą, wewnętrzną jedność wiernych i ich wzrost duchowy w Chrystusie. Podobnie jak w wielu innych przypadkach, zgodnie z pierwotną tradycją pneumatologiczną, możemy i tutaj mówić o Duchu Świętym, opierając się na skutkach, które wywołuje Jego działanie w Kościele.

Objawienie Eucharystii, które przekazuje nam zwłaszcza Ewangelia św. Jana, zawiera wyraźne i całościowe odniesienia trynitarne. Wskazują one na jej źródło, ale także na jej znaczenie duchowe – trwanie człowieka w Trójcy – i jej cel, którym jest wieczna komunika trynitarna: „Kto spożywa ten chleb, będzie żył na wieki” (J 6,58). Ojciec jest źródłem, Chrystus jest darem, a Duch Święty jest ostateczną rzeczywistością zbawczą jako równoczesny dar Ojca i Syna; w swoim wewnętrznym oddziaływaniu – w oparciu o jedzenie i picie – ten Boski dar staje się węzłem miłości między Trójcą i ludzkością. To samo życie Boże, które wypływa z Ojca i rozlewa się w wierzących przez Ducha Świętego, przechodzi przez człowieczeństwo Jezusa Chrystusa, którego funkcja zbawcza ukazuje się w najwyższym stopniu w tajemnicach Jego życia. Zostaje w ten sposób objawiona jedność życia Bożego, przy równoczesnym zróżnicowaniu jego aspektów w odniesieniu do poszczególnych osób Bożych. Chrześcijanin jednoczy się z Ojcem jako źródłem łaski, z Synem jako Sprawcą zbawienia i z Duchem Świętym jako Uświęcicielem całego Kościoła, a w nim każdej duszy.

2. Aspekt systematyczny

W teologii eucharystycznej, przede wszystkim na Zachodzie, z powodów eklesjalnych i kulturowych pogłębienie danych objawionych w systematycznej teologii eucharystycznej skoncentrowało się na obecności Chrystusa w Eucharystii. Po II Soborze Watykańskim odnowa doktrynalna przyniosła poszerzenie tej proble-

---

⁸ Por. Augustyn Jankowski. 1997. *Biblijna teologia przymierza*. Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów, 105–123.

⁹ Por. II Sobór Watykański, Konstytucja *Lumen gentium*, 11: „[Wierni] posileni zaś w świętej Komunii Ciałem Chrystusa, w konkretny sposób przedstawiają jedność Ludu Bożego, której stosownym znakiem i cudowną przyczyną jest ten Najświętszy Sakrament”.

matyki w ramach teologii eucharystycznej i podjęła starania, aby rozwinąć temat obecności w świetle kategorii ofiary, pamiętki, uczty, zgromadzenia, czyli w perspektywie liturgicznej. Doktryna soborowa, pogłębiona następnie w licznych dokumentach posoborowych, przynosi nowe rezultaty, odpowiadając także na pojawiające się kontrowersje i trudności. Pod pewnym względem tradycyjna doktryna obecności znalazła się w sytuacji kryzysowej, przede wszystkim w odniesieniu do formuł, które ją wyrażają oraz w relacji do mentalności współczesnej. Papież Paweł VI w encyklice *Mysterium fidei* bardzo trafnie podjął te wyzwania i dokonał cennego ukierunkowania refleksji teologicznej odnośnie do rzeczywistej obecności Chrystusa w Eucharystii.

W świetle przywołanych wyżej danych biblijnych możemy stwierdzić, że zbyt jednostronne ukazywanie tajemnicy eucharystycznej, to znaczy w sensie wyłącz- nie chrystologicznym, nawet jeśli jest właściwe, nie pozwala na jej całościowe ujęcie. Współczesna teologia, dokonawszy zintegrowania różnych istotnych aspektów wiary z tajemnicą eucharystyczną (ofiara, pamiętka, uczta), otwiera teraz nowe perspektywy w kierunku jej wymiaru trynitarnego – z dogmatycznego punktu widzenia – oraz w kierunku wymiaru egzystencjalnego, zwłaszcza z punktu widzenia duchowości. Te dwa punkty jakby spotykają się ze sobą zasadniczo w ramach relacji zachodzących między Eucharystią i Duchem Świętym¹⁰. Szczególnie znaczące zagadnienia dotyczą w tym przypadku działania Ducha Świętego w darach eucharystycznych oraz łaski sakramentalnej Eucharystii jako komunii duchowej z Chrystusem za pośrednictwem daru Jego Ducha. Te dwa zagadnienia wynikają bezpośrednio z objawienia i zostały szeroko rozwinięte zwłaszcza w teologii wschodniej¹¹; są one uwzględniane także w wyznaniach niekatolickich.

2.1. Działanie Ducha Świętego

Jednym z najbardziej charakterystycznych punktów teologii i liturgii wschodniej jest przypisanie w sposób bardzo bezpośredni wszechmocnemu i tajemniczemu działaniu Ducha Świętego przemiany darów eucharystycznych¹². Taki jest sens epiklezy, czyli modlitwy kierowanej do Ojca, aby posłał Ducha Świętego celem

¹⁰ Por. Jean-Marie R. Tillard. 1968. „L'Eucharistie et le Saint-Esprit”. *Nouvelle Revue Théologique* 100: 363–387; Donato Valentini. 2017. *Lo Spirito Santo. La Chiesa e l'uomo. Studi di ecclesologia e di ecumenismo*. Roma: LAS, 31–42.

¹¹ Por. Boris Bobrinsky. 1992. *Communion du Saint-Esprit*. Bégrolles-en-Mauges: Abbaye de Bellefontaine, 93–101.

¹² Bardzo wyraźnie widać tę kwestię w ramach tzw. sporu o epiklezę. Por. Jerzy Klinger. 1969. *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

przemieniającego uświęcenia chleba i wina¹³. Ta wrażliwość Kościoła odzwierciedla się w wielu starożytnych tekstach liturgicznych i w katechezach mistagogicznych. Sięgnijmy więc do dwóch z nich.

W anaforze św. Jana Chryzostoma znajduje się następująca epikleza:

Składamy Tobie również tę duchową i bezkrwawą ofiarę, i wzywamy, i prosimy, i błagamy: ześlij Ducha Twego Świętego na nas i na leżące tutaj dary. I uczyni przeto chleb ten najdroższym Ciałem Chrystusa Twego, przemieniwszy Duchem Twoim Świętym. Amen. A co w kielichu tym najdroższą Krwią Chrystusa Twego, przemieniwszy Duchem Twoim Świętym. Amen. Aby te dary stały się dla przyjmujących ku trzeźwości duszy, ku odpuszczeniu grzechów, ku wspólnocie ze Świętym Twym Duchem, ku pełni Królestwa Niebiańskiego, ku świętości doskonałej, a nie na sąd lub potępienie¹⁴.

Św. Cyryl Jerozolimski w katechezie o Mszy św. naucza:

Gdybyśmy się już przez te duchowe pienia [Święty, Święty...] uświęcili, prosimy miłosiernego Boga, ażeby zesłał Ducha Świętego na ofiarowane dary i przemienił chleb na Ciało Chrystusa i wino na Krew Chrystusa; czegokolwiek bowiem dotknie Duch Święty, to wszystko jest uświęcone i przemienione¹⁵.

Odwołanie się do przemieniającego działania Ducha Świętego jest bardzo częste we wschodniej teologii eucharystycznej, znajdując zwieńczenie w anaforze św. Bazylego¹⁶. W teologii zachodniej natomiast pojawia się ono sporadycznie i raczej pośrednio. Liturgia rzymska łącznie z samym Kanonem rzymskim właściwie milczy na ten temat, ograniczając się tylko do pewnych elementów symbolicznych mających znaczenie pneumatologiczne, np. włożenie rąk na dary. W wyznaniu wiary przeznaczonym dla waldensów jest powiedziane o ofierze eucharystycznej, że dokonuje się „przez słowo Stwórcy i przez moc Ducha Świętego – *in verbo efficitur Creatoris et in virtute Spiritus Sancti*”¹⁷. Św. Tomasz

¹³ Jeśli chodzi o biblijne podstawy epiklezy, por. Luis Alonso Schökel. 1988. *L'Eucaristia*. Milano: Ancora, 75–88.

¹⁴ Henryk Paprocki (wybór, wstęp, przekład i przypisy). 1988. *Wieczera Mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 127–128.

¹⁵ Cyryl Jerozolimski, *Katecheza 23 (Mistagogiczna 5)*, 7, w: Cyryl Jerozolimski. 2000. *Katechezy przedchrześcijańskie i mistagogiczne*. Tłum. Wojciech Kania (Biblioteka Ojców Kościoła, 14). Kraków: Wydawnictwo M, 340.

¹⁶ Por. Cesare Girardo. 1989. *Eucaristia per la Chiesa. Prospettive teologiche sull'eucaristia a partire della «lex orandi»*. Roma – Brescia: Morcelliana – Gregorian University Press, 436–443.

¹⁷ Innocenty II, *List Eius exemplo* (18 grudnia 1208 r.): DH 794.

z Akwinu w swojej teologii eucharystycznej zaznacza jedynie, że Ciało Chrystusa jest obecne w sakramencie duchowo, to znaczy niewidzialnie i dzięki mocy sprawczej Ducha¹⁸. W ostatnich dziesięcioleciach reforma liturgiczna z nowymi modlitwami eucharystycznymi oraz dokumenty kościelne otworzyły szersze horyzonty w tym względzie, choć nie zawsze są one konsekwentnie stosowane¹⁹. Trzeba w tym miejscu także zauważyć, że teologia protestancka, zwłaszcza kalwińska, jest bardzo wrażliwa na to zagadnienie. Trzeba z uznaniem powiedzieć, że także rozmaite dokumenty ekumeniczne dotyczące Eucharystii przyczyniają się do dowartościowania tego zagadnienia²⁰.

Idea udziału Ducha Świętego w przeistoczeniu, wyrażana także z wielkim liryzmem w liturgiach wschodnich, ma swoje źródła w dwóch zasadniczych pryncypach teologicznych wyraźnie obecnych w Nowym Testamencie. Najpierw wynika ona z istotnych relacji zachodzących między Duchem Świętym i człowieczeństwem Chrystusa, uwypuklonych przez Ewangelistów w zasadniczych momentach Jego życia: wcielenie za sprawą Ducha Świętego (por. Łk 1,31), namaszczenie Duchem ze względu na głoszenie królestwa Bożego (por. Mt 3,17; Dz 10,37-38), chwalebne zmartwychwstanie mocą Ducha (por. Rz 1,3; 8,11). Na soteriologicznej linii cudownej wymiany dokonującej się w Słowie Wcielonym za sprawą Ducha Świętego sytuuje się Eucharystia, w której za pośrednictwem cudownej przemiany chleba i wina uobecnia się chwalebne człowieczeństwo Jezusa Chrystusa. Z tych faktów wynika kolejne pryncypium, wyrażające się w przekonaniu bardzo mocno akcentowanym przez Ojców Kościoła, według którego to wszystko, co cudownie jest urzeczywistniane przez Boga w stworzeniu i w Nowym Przymierzu, dokonuje się za pośrednictwem Ducha Pana. To przekonanie znalazło już zastosowanie w dekrete o Najświętszym Sakramencie Soboru Trydenckiego, w którym bardzo jednoznacznie stwierdza się, że przeistoczenie to „jedyna i cudowna przemiana – *mirabilis et singularis conversio*”²¹. Jedyność i cudowność przeistoczenia należy łączyć z Boskim działaniem Ducha Świętego. W tym miejscu można by więc dopatrywać się otwartości doktryny trydenckiej na dopełnienie pneumatologiczne, chociaż nie zostało ono zauważone w teologii potrydenckiej, która koncentrowała się

¹⁸ Por. Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae* III q. 75 a. 1 ad 1.

¹⁹ Por. Achille Triacca. 2011. *Lo Spirito Santo nella liturgia e nella vita della Chiesa*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 105–135.

²⁰ Por. Zygfryd Glaeser. 2005. Eucharystia jako wydarzenie w jedności Ducha Świętego. W *Wspólna Eucharystia – cel ekumenii*. Red. Piotr Jaskóła, Rajmund Porada, 253–264 (Ekumenizm i Integracja, 12). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego; Jean Corbon. 2009. *Les lieux de communion. Liturgie et oecuménisme*. Paris: Cerf, 519–529.

²¹ Sobór Trydencki, *Dekret o Najświętszym Sakramencie*, can. 2: DH 1652.

w swoich interpretacjach głównie na znaczeniu słów kapłańskich (*vi verborum*), przypisując im jednostronnie skuteczność sakramentalną²².

Możemy więc stwierdzić, że Duch Święty jest Tym, który uświęca dary eucharystyczne, napędza je swoją mocą oraz dokonuje ich przemiany w Ciało i Krew Chrystusa. Te wnioski są bardzo ważne w kontekście podejmowanych obecnie refleksji nad tajemnicą Eucharystii, zwłaszcza nad zagadnieniem obecności i jej oddziaływania eklezyjalnego i duchowego. Jeśli tradycja uznaje w przeistoczeniu darów wyjątkowe i cudowne działanie Ducha Świętego, to oznacza to m.in., że dokonuje się ono na najbardziej wewnętrznym poziomie bytu, a więc nie mają żadnego sensu próby traktowania przemiany eucharystycznej tylko w jakiś sposób funkcjonalny, powierchowny, czy symboliczny. Duch Święty swoją Boską mocą sprawia wewnętrzną, jedyną i cudowną przemianę chleba i wina, nadając im całkowicie nową treść i obdarza je całkowicie nową siłą oddziaływania, dzięki której przyjmowana Eucharystia uzdalnia człowieka do przekroczenia ram tego życia ze względu na pełną komunie w Bogu. Można zatem w oparciu o działanie Ducha Świętego w Eucharystii mówić o niej jako antycypacji i zadatku życia wiecznego²³.

2.2. Wylanie Ducha Świętego

Eucharystia, jak stwierdził II Sobór Watykański, to sam Jezus Chrystus, „nasza Pascha i Chleb żywy, który przez swoje ożywione przez Ducha Świętego i ożywiające Ciało daje życie ludziom”²⁴. Człowieczeństwo Chrystusa obecne w Eucharystii jest chwalebne i duchowe, to znaczy „napędzone Duchem”. Duch Święty jest darem Chrystusa zmartwychwstałego dla Jego wiernych, aby mogli w sposób pewny i ostateczny osiągnąć to wszystko, co On im wysłużył. W komunii eucharystycznej urzeczywistnia się udzielanie tego Ducha Uświęciciela właśnie w tym celu i taki jest jej właściwy sens. W tej perspektywie trzeba interpretować doktrynę zawartą np. w posoborowej instrukcji *Eucharisticum mysterium* (25 maja 1967 r.): „O zjednoczenie zaś z Chrystusem, ku któremu sam sakrament jest skierowany, należy się starać nie tylko w czasie samego obrzędu eucharystycznego, lecz należy je przedłużać na przeciąg życia chrześcijańskiego, tak by wierni kontemplując nieustannie przez wiarę otrzymany dar, prowadzili życie codzienne w dziękczynieniu pod kierownictwem Ducha Świętego i przynosili obfite owoce miłości” (nr 38).

²² Sobór Trydencki, *Dekret o Najświętszym Sakramencie*, cap. 3: DH 1640.

²³ Por. Roman E. Rogowski. 1986. Światłość i tajemnica. Z problematyki teologii egzystencjalnej. Katowice: Księgarnia św. Jacka, 316–327.

²⁴ II Sobór Watykański, *Dekret Presbyterorum ordinis*, 5.

Takie też jest ukierunkowanie współczesnej teologii eucharystycznej, która przenosi akcent z sakramentalnej obecności Chrystusa na łaskę sakramentalną, którą jest komunია z Nim i z wszystkimi członkami Ciała Mistycznego za pośrednictwem Ducha Świętego. Już św. Augustyn podkreślił, że ta komunია urzeczywistnia się w sensie najbardziej absolutnym *usque ad Spiritus participationem Spiritus manducemus et bibimus*, to znaczy aż do uczestniczenia w tym samym Duchu²⁵. Zbawczy kontakt z człowieczeństwem Chrystusa przedłuża się w procesie uświęcenia, wzajemnego przenikania i upodobnienia wewnętrznego, które w ekonomii zbawczej jest dziełem Ducha Pana. Rodzi się więc tutaj całe ukierunkowanie współczesnej duchowości eucharystycznej nastawionej już nie na adorację obecnego Chrystusa, ale raczej na komunię z Nim za pośrednictwem Ducha Świętego we wszystkich chwilach codziennego życia, na spotkanie z bliźnimi w okolicznościach życia religijnego i powszedniego oraz na praktykowanie miłości braterskiej, wzbudzanej i kształtowanej przez Ducha miłości (por. Rz 5,5).

Te zasady poszerzają teologię eucharystyczną i wyraźnie łączą ją z tajemnicą Trójcy Świętej, a tym samym zyskuje ona szersze i bardziej żywotne znaczenie. Tajemnica zbawienia, która ma swój początek w Ojcu i dochodzi do nas przez dzieło Chrystusa, wypełnia się w udzielaniu Ducha Świętego. Eucharystia jest więc najbardziej bezpośrednią manifestacją tej tajemnicy, dającą w niej żywy i najpełniejszy udział.

3. Trynitarny sens modlitw eucharystycznych

Liturgia streszcza w swoich modlitwach dane biblijne i efekty refleksji teologicznej, odsłania dynamizm tajemnicy eucharystycznej w świetle Trójcy Świętej. Teologia współczesna, za Karlem Rahnerem²⁶, wielokrotnie zwracała uwagę, że brakuje właściwej wrażliwości teologicznej na to, iż ofiara eucharystyczna jest składana w taki sam sposób trzem osobom Trójcy. Wystarczy prosta lektura modlitw eucharystycznych, by odkryć właściwie trynitarny „rytm” Eucharystii, ściśle łączący się z najbardziej autentycznym rozumieniem trynitarniej ekonomii zbawienia. Ten rytm trynitarny wyraża się w różnych treściach zebranych w modlitwach eucharystycznych, by znaleźć zwieńczenie w uroczystej doksologii końcowej. Modlitwy eucharystyczne są wyrażeniem świadomości globalnej wiary Kościoła: zwracają

²⁵ Augustyn, *In Ioannis Evangelium tractatus* 27, 11: PL 35, 1621.

²⁶ Por. Karl Rahner. 1964. Bemerkungen zum dogmatischen Traktat „De Trinitate”. W Karl Rahner, *Schriften zur Theologie*. T. 4: *Neuere Schriften*. Einsiedeln – Zürich – Köln: Benziger, 107.

się one do Ojca przez Chrystusa w Duchu Świętym; wyraża się w nich ofiarowanie Chrystusa Ojcu przez posługę Kościoła kierowanego przez Ducha Świętego. Temu ofiarowaniu nie tylko odpowiada przyjęcie ofiary, lecz także rzeczywisty dar Ojca w obecności Jego Syna wraz z wylaniem Ducha Świętego. Warto tutaj zauważyć niektóre znaczące aspekty tej wiary zawarte w modlitwach eucharystycznych.

3.1. Do Ojca

Modlitwa Kościoła od początku do końca, zgodnie z najbardziej tradycyjnymi przekonaniem kościelnymi, zwraca się konsekwentnie do Ojca. Kościół modli się z Chrystusem i w Jego imię, włączając się przede wszystkim w Jego synowską zażyłość z Ojcem, którą w najwyższym stopniu wyraził w swojej modlitwie kierowanej do Ojca. Bardzo wyraźnie i uroczyście ten fakt zostaje podkreślony w modlitwach eucharystycznych, począwszy od prefacji, w których często powracają wezwania: „Ojcze święty”, „Ojcze niebieski”. Kanon rzymski otwiera dostojne i pełne szacunku wołanie: „Ojcze nieskończenie dobry”, które zwieńcza doksologia ze swoim „Boże, Ojcze wszechmogący”. W trakcie tej modlitwy te wezwania są niejako uzupełniane innymi: „Ojcze wszechmogący”, „Boże Ojcze”, „Panie”. Inne modlitwy eucharystyczne uzupełniają te wezwania i niektóre z nich wzmacniają, zwłaszcza przez stosowanie wezwania: „Ojcze święty”. Zostaje w ten sposób podkreślona synowska modlitwa Jezusa, która jest dla Kościoła najwyższym wzorem i normą modlitwy, a tym samym zostaje również niejako skodyfikowane, że Ojciec jest źródłem i celem wszystkiego. Ojciec zostaje we Mszy św. ukazany zwłaszcza jako źródło i cel zbawczej ofiary Jezusa Chrystusa; Kościół składa Mu uwielbienie i dziękczynienie, otrzymując od Niego błogosławieństwo i obecność Syna.

3.2. Przez Syna

Postać Chrystusa w modlitwie eucharystycznej jest raczej mało wyrazista. Jego głos i Jego ofiarowanie przenikają się z głosem i ofiarowaniem Kościoła. Także Jego obraz jako Pośrednika w niewielkim stopniu uwidacznia się w modlitwach eucharystycznych; widać go głównie wtedy, gdy liturgia odwołuje się do Jego wiecznego wstawiennictwa: „Przez Chrystusa...”, „Przez Twojego Syna...”. Ten obraz pozostaje jednak elementem istotnym, stanowiącym niejako pierwotne założenie celebracji eucharystycznej, która ma sens tylko w świetle pośredniczenia Chrystusa, osiągając w nim swoją pełnię kultyczną, a tym samym zyskując pewną skuteczność zbawczą. Jego niewidzialna obecność w Kościele przez święte

dary i w nich samych staje się dostrzegalna, specyficzna, określona; jest nią Jego chwalebne człowieczeństwo – Ciało i Krew – składane Ojcu w ofierze uwielbienia i przebłagania, a teraz dawane wierzącym jako pokarm i napój zbawienia.

Wraz ze swoją osobową obecnością w sakramencie Chrystus jest obecny jako pamiątka Jego Misterium Paschalnego, które w modlitwie Kościoła nabiera charakteru wstawienniczego. Postać Chrystusa w modlitwach eucharystycznych streszcza się w podwójnym aspekcie kapłana-pośrednika, który składa samego siebie w ofierze za pośrednictwem szafarza i głosu Kościoła, oraz jest żertwą ofiarną ofiarowaną i obecną w Jego tajemnicy za pośrednictwem znaków sakramentalnych. Wieczne ofiarowanie się Chrystusa w niebie nabiera więc charakteru czasowego i aktualnego w sakramentalnym ofiarowaniu dokonywanym przez Kościół, tworząc misteryjną „współczesność” między Nim i wierzącymi. Taki jest najbardziej właściwy sens trydenckiego *repraesentaretur* zastosowanego w dekrecie o ofierze Mszy św.²⁷

3.3. W Duchu Świętym

Duch Święty wraz z Jego działaniem, którego właściwie nie uwzględnia Kanon rzymski, został wyraźnie dowartościowany w nowych modlitwach eucharystycznych. Jego rola została związana z przemianą i uświęceniem darów eucharystycznych, które stają się potem źródłem uświęcenia Kościoła i poszczególnych wierzących.

W wezwaniu kierowanym do Ojca, które poprzedza konsekrację, to znaczy w epiklezie, zawsze wspomina się Ducha Świętego, któremu zostaje przypisana przemiana chleba i wina:

- „Uświęć te dary mocą Twojego Ducha, aby stały się Ciałem i Krwią naszego Pana Jezusa Chrystusa” (II modlitwa eucharystyczna);
- „Uświęć mocą Twojego Ducha te dary...” (III modlitwa eucharystyczna);
- „Niech Duch Święty uświęci te dary...” (IV modlitwa eucharystyczna).

Szczególne udzielenie Ducha Świętego Kościołowi i duszom, które uczestniczą w ofierze eucharystycznej, zostało dodatkowo podkreślone w modlitwie wstawienniczej po anamniezie tajemnicy paschalnej. Ma ona charakter epiklezy eklezjalnej:

- „Aby Duch Święty zjednoczył nas wszystkich, przyjmujących Ciało i Krew Chrystusa” (II modlitwa eucharystyczna);
- „Abyśmy (...) napełnieni Duchem Świętym, stali się jednym ciałem i jedną duszą w Chrystusie...” (III modlitwa eucharystyczna);

²⁷ Sobór Trydencki, *Dekret o ofierze Mszy świętej*, cap. 1: DH 1740.

- – „Aby wszyscy (...) zostali przez Ducha Świętego złączeni w jedno ciało i stali się w Chrystusie żywą ofiarą ku Twojej chwale” (IV modlitwa eucharystyczna).

Powraca więc w modlitwie Kościoła idea udzielania w Eucharystii Ducha Świętego, który uświęca wierzących i łączy ich w Ciele Chrystusa ożywianym przez Ducha Świętego. W Eucharystii eklezjologia otwiera się bardzo wyraźnie na pneumatologię.

Sens trynitarny modlitwy eucharystycznej streszcza się w istotnych rysach doksolegii końcowej. Modlitwa ofiarowania i uwielbienia jest skierowana do Ojca („Tobie, Boże, Ojcze wszechmogący”), urzeczywistnia się na mocy wstawiennictwa Chrystusa, w łączności z Nim i w ontologicznym zanurzeniu w Niego („Przez Chrystusa, z Chrystusem i w Chrystusie”), oraz „w jedności Ducha Świętego”. Ta ostatnia formuła nie tylko wskazuje na jedność życia urzeczywistniającego się między Ojcem i Synem, ale także, a nawet przede wszystkim, na tę jedność Ducha Świętego, którą nosi w sobie, którą przeżywa i wyraża, Kościół Chrystusa ożywiany przez Jego tchnienie życia.

Mamy tutaj zastosowany dojrzały i spójny schemat, który wyłania się z dziejów zbawienia: do Ojca zwraca się ofiara i uwielbienie; Chrystus jest Pośrednikiem, który w posłudze Kościoła ofiaruje siebie samego i wiernych, którzy są z Nim zjednoczeni; Duch Święty jednoczy Jego wiernych w jedno Ciało, łączy ich z Chrystusem, a w ten sposób prowadzi ich do Trójcy jako żywą ofiarę chwały. Zbudowana na takim schemacie modlitwa eucharystyczna wyraża wewnętrzną logikę tajemnicy zbawienia, której zasadniczym elementem jest zachodząca w niej „cyrkulacja”: wychodzi ona od Trójcy Świętej i do Niej powraca. Wspólnota wierzących ofiaruje samą siebie w Chrystusie jako ofiarę duchową. Cała ludzkość obecna mistycznie w Kościele powraca do Ojca w Jezusie Chrystusie, który dokonał jej odkupienia przez swoją ofiarę i stale ją uświęca przez swojego wiecznego Ducha (por. Hbr 9,14).

4. Komunia z Trójcą w Chrystusie

Łaska Eucharystii w pełni urzeczywistnia się w komunii sakramentalnej, która jest pełnym udziałem w niej, dokonując cudownego zjednoczenia z Jezusem Chrystusem i z całym Kościołem. Osobiste spotkanie z Chrystusem w rzeczywistości Jego tajemnicy Słowa Wcielonego, które umarło, zmartwychwstało i zostało wywyższone, jest celem komunii eucharystycznej, ale Jego obecność w wierzącym ma charakter dynamiczny, to znaczy zmierza do jego uświęcenia, do upodobnienia

go do Chrystusa, do jego stopniowej przemiany przez uczestniczenie w tajemnicy życia, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Przejściowa obecność Chrystusa, związana z postaciami eucharystycznymi, przedłuża się w darze, którym jest Duch Święty, którego obecność nie jest związana z żadnym elementem ziemskim. Z chwalebного człowieczeństwa Chrystusa wypływa Jego Duch, który zachowuje zjednoczenie z Nim w sposób najbardziej wewnętrzny, a zarazem łączy wszystkich w jedno Ciało ożywiane jednym tchnieniem życia. On jest „jedną osobą w wielu osobach”, według trafnej formuły Heriberta Mühlena²⁸. Komunia eucharystyczna posiada więc równocześnie wymiar wertykalny i horyzontalny.

Komunia z Chrystusem w Duchu Świętym w swoim wymiarze wertykalnym zmierza do komunii z Ojcem, z którego wypływa życie Boże i do którego prowadzi Duch synostwa, którego udziela chwalebny Pan. Dzięki niemu wierzący stają się „synami w Synu”²⁹. Człowiek włącza się w życie trynitarnie, staje się jego uczestnikiem, ale pozostaje jeszcze od niego oddzielony i obcy w stosunku do niego, dopóki Duch Święty nie doprowadzi zjednoczenia sakramentalnego do prawdziwej, pełnej i ostatecznej komunii egzystencjalnej. Komunia sakramentalna jest równocześnie darem i oczekiwaniem uczestniczenia trynitarnego w wierze i w miłości. Razem z Chrystusem i w zjednoczeniu z Nim chrześcijanin mówi, modli się, ofiaruje się Ojcu z ufnością, że został wysłuchany i jest przez Niego przyjęty; czuje, że Duch Święty zgodnie z obietnicą został mu dany dla Jego uświęcenia. Oczekuje on jednak nadal na spełnienie się jego zjednoczenia z Bogiem, dlatego jest skłaniany do uczynienia komunii z Trójcą celem swojego życia aż do szczytu ludzkich możliwości. Modlitwa Jezusa: „(...) aby stanowili jedno, tak jak My jedno stanowimy. Ja w nich, a Ty we Mnie!” (J 17,22-23) w komunii eucharystycznej osiąga swoją pełnię egzystencjalną.

W swoim wymiarze horyzontalnym komunია eucharystyczna i zjednoczenie z Trójcą ukazują wierzącemu prawdziwy sens zjednoczenia z braćmi w Kościele; jest to zjednoczenie z wielką rodziną ludzką, która w Trójcy ma swój początek, od Niej otrzymuje swoją misję i On wyznacza jej cel egzystencjalny, wspierając ją w jego osiągnięciu³⁰. Uniwersalny plan zbawienia Trójcy Świętej ukazuje sens relacji wiernego z wspólnotą wierzących i z wszystkimi ludźmi. Chrześcijanin, który

---

²⁸ Por. Heribert Mühlen. 1967. *Una Mystica Persona. Die Kirche als das Mysterium der Identität des heiligen Geistes in Christus und den Christen. Eine Person in Vielen Personen*. München: Ferdinand Schöningh; Andrzej Czaja. 1997. *Jedna osoba w wielu osobach. Pneumatologiczna eklezjologia Heriberta Mühlena*. Opole: Uniwersytet Opolski. Wydział Teologiczny.

²⁹ II Sobór Watykański, Konstytucja *Gaudium et spes*, 22.

³⁰ Por. Jean Marie R. Tillard. 1992. *Chair de l'Église, chair du Christ. Aux sources de l'ecclésiologie de communion*. Paris: Cerf, 47–98.

przyjmuje Eucharystię, nie tylko jednoczy się z Trójcą, ale promieniując cnotami wiary, nadziei i miłości, staje się Jej epifanią w świecie. Św. Augustyn wielokrotnie powracając do tego zagadnienia, stwierdza lapidarnie: „Widzisz Trójcę, jeśli widzisz miłość – *Immo vero vides Trinitatem, si caritatem vides*”³¹. W taki sposób chrześcijanin ma dawać świadectwo zbawczej miłości Ojca, wielkodusznego ofiarowania się Jezusa Chrystusa, uświęcającej misji Ducha. Eucharystia staje się sakramentem komunii z Trójcą w całym bogactwie jej aspektów, sakramentem udzielania się życia trynitarnego w Chrystusie, miejscem spotkania wiernych i Kościoła, złączonych przez Chrystusa z Ojcem i z Duchem Świętym dynamizmem świadectwa trynitarnego ekonomii zbawczej w życiu poszczególnych wierzących, aby to wszystko, co z Trójcy wyszło, do Niej powróciło.

Zakończenie

Liturgia Mszy św., zarówno w swoim kształcie tradycyjnym, jak i w nowych przejawach, będących rezultatem odnowy liturgicznej, jest pierwszorzędnym wyznaniem wiary w Trójcę Świętą. Jej wewnętrzny „ruch” teologiczny możemy oddać syntetycznie przy pomocy formuły: „Od Trójcy do Trójcy”. W ramach tego ruchu zostają uwidocznione poszczególne osoby Trójcy Świętej, przy czym cechą charakterystyczną Ich liturgicznych przedstawień jest zwrócenie uwagi na ich działanie eklezjalne. Można więc powiedzieć, że liturgia ukazuje osoby Boże w Ich funkcji *ad extra*, a tym samym podkreśla ich rolę zbawcze. Będąc także pedagogią wiary, Msza św. wskazuje na najbardziej bezpośredni sposób przeżywania chrześcijańskiej wiary w Ojca, Syna i Ducha Świętego.

Bibliografia

- II Sobór Watykański, Konstytucja *Lumen gentium*.
- II Sobór Watykański, Konstytucja *Gaudium et spes*.
- II Sobór Watykański, Dekret *Presbyterorum ordinis*.
- Alonso Schökel Luis 1988. *L'Eucaristia*. Milano: Ancora.
- Augustyn, *De Trinitate*: PL 42.
- Augustyn, *In Ioannis Evangelium tractatus*: PL 35.

---

³¹ Augustyn, *De Trinitate* 8, 8, 12: PL 42, 958.

- Balthasar Hans Urs von. 1976. *Duch chrześcijański*. Tłum. Zofia Włodkowa. Paris: Éditions du Dialogue.
- Bernadot Marie-Vincent. 1949. *Od Eucharystii do Trójcy Przenajświętszej*. Tłum. M. Pia Czaplńska. Kielce 1949 (*De l'Eucharistie à la Trinité*, Paris: Cerf 1919).
- Bobrinsky Boris. 1992. *Communion du Saint-Esprit*. Bégrolles-en-Mauges: Abbaye de Bellefontaine.
- Carle Paul-Laurent. 1981. *Le sacrifice de la Nouvelle Alliance. Consubstantiel et transsubstantiation. De l'Incarnation à l'Eucharistie*. Bordeaux: Taffard.
- Corbon Jean. 2009. *Les lieux de communion. Liturgie et oecuménisme*. Paris: Cerf.
- Cyryl Jerozolimski. 2000. *Katechezy przedchrześcijańskie i mistagogiczne*. Tłum. Wojciech Kania. (Biblioteka Ojców Kościoła, 14). Kraków: Wydawnictwo M.
- Czaja Andrzej. 1997. *Jedna osoba w wielu osobach. Pneumatologiczna eklezjologia Heriberta Mühlena*. Opole: Uniwersytet Opolski. Wydział Teologiczny.
- Ferraro Giuseppe. 1996. *Il Paraclito, Cristo, il Padre nel quarto Vangelo*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Giraud Cesare. 1989. *Eucaristia per la Chiesa. Prospettive teologiche sull'eucaristia a partire della «lex orandi»*. Roma – Brescia: Morcelliana – Gregorian University Press.
- Glaeser Zygfryd. 2005. Eucharystia jako wydarzenie w jedności Ducha Świętego. W *Wspólna Eucharystia – cel ekumenii*. Red. Piotr Jaskóła, Rajmund Porada, 253–264 (Ekumenizm i Integracja, 12). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Jankowski Augustyn. 1997. *Biblijna teologia przymierza*. Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów.
- Kilmartin Edward J. 1988. *Christian Liturgy: Theology and Practice. I. Systematic Theology of Liturgy*. Kansas City: Sheed & Ward.
- Klinger Jerzy. 1969. *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Léon-Dufour Xavier. 2006. *Il Pane della Vita*. Bologna: EDB.
- Mędała Stanisław. 2001. *Chrystologia Ewangelii św. Jana*. Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy.
- Mühlen Heribert. 1967. *Una Mystica Persona. Die Kirche als das Mysterium der Identität des heiligen Geistes in Christus und den Christen. Eine Person in Vielen Personen*. München: Ferdinand Söningh.
- Paprocki Henryk (wybór, wstęp, przekład i przypisy). 1988. *Wieczera Mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Rahner Karl. 1964. *Schriften zur Theologie*. T. 4: *Neuere Schriften*. Einsiedeln – Zürich – Köln: Benziger.
- Rogowski Roman E. 1986. *Światłość i tajemnica. Z problematyki teologii egzystencjalnej*. Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Schlier Heinrich. 1971. *La fine del tempo*. Brescia: Paideia.

- Tillard Jean Marie R. 1968. „L'Eucharistie et le Saint-Esprit”. *Nouvelle Revue Théologique* 100: 363–387.
- Tillard Jean Marie R. 1992. *Chair de l'Église, chair du Christ. Aux sources de l'ecclésiologie de communion*. Paris: Cerf.
- Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*.
- Triacca Achille. 2011. *Lo Spirito Santo nella liturgia e nella vita della Chiesa*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Valentini Donato. 2017. *Lo Spirito Santo. La Chiesa e l'uomo. Studi di ecclesiologia e di ecumenismo*. Roma: LAS.
- Wolff Hans W. 1993. *Antropologia dell'Antico Testamento*. Brescia: Queriniana.

JANUSZ KRÓLIKOWSKI, prof. dr hab.; kapłan diecezji tarnowskiej; wykładowca teologii dogmatycznej w Wydziale Teologicznym Sekcja w Tarnowie (UPJPII). Od 2010 r. wykładowca mariologii w Instytucie Maryjno-Kolbiańskim „Kolbianum” w Niepokalanowie. Członek Polskiego Towarzystwa Mariologicznego, Towarzystwa Teologów Dogmatyków, Polskiego Towarzystwa Teologicznego Oddział w Tarnowie, członek zwyczajny Międzynarodowej Papieskiej Akademii Maryjnej w Rzymie. Konsultor Komisji Maryjnej Episkopatu Polski. e-mail: jkroliko@poczta.onet.pl